

довим особам, відповідальним за вирішення кримінальної справи (суду, судді, прокурору, начальнику слідчого відділу, слідчому, дізнавачу), які наділені правом застосування норм закону і прийняття рішень у кримінальній справі. Від цих осіб вирішальною мірою залежать просування справи, її завершення, можливість реалізації прав іншими учасниками процесу. Той чи інший суб'єкт процесу може бути учасником одного чи декількох процесуальних правовідносин. Проте поза прямим і конкретним зв'язком з представниками держави (слідчим, дізнавачем, прокурором, судом) він не може реалізувати свої права і виконати покладені на нього обов'язки. Державні органи і посадові особи, що здійснюють кримінальний процес, є обов'язковими учасниками кримінально-процесуальних правовідносин, оскільки внаслідок публічно-правового характеру кримінального процесу України правозастосовними правомочностями у сфері кримінально-процесуальних відносин наділені лише суд, суддя, слідчий, начальник слідчого відділу, орган дізнання та прокурор. Вони вступають у правовідносини між собою, а також з іншими суб'єктами кримінально-процесуальних правовідносин.

Тому кримінально-процесуальні правовідносини доцільно визначити як відносини, що врегульовані кримінально-процесуальними нормами і виникають, розвиваються та припиняються у сфері кримінального судочинства, через які за допомогою державних органів, що ведуть кримінальний процес, реалізуються процесуальні права і обов'язки громадян, захищаються їх матеріально-правові, процесуальні та інші інтереси, а також реалізуються повноваження цих органів.

Надійшла до редколегії 15.02.99

М. Романов, провідний науковий співробітник,
канд. юрид. наук,
Е. Єфремян, заст. директора ХНДІСЕ, канд.
юрид. наук

Теоретичні питання та загальні методичні положення судово-трасологічного дослідження контактної взаємодії об'єктів

Впровадження в судово-слідчу та судово-експертну практику криміналістичних досліджень контактної-слідкової взаємодії об'єк-

тів обумовило необхідність проведення поглибленого аналізу понятійного апарату судової трасології. Йдеться про уточнення змістовної сторони таких понять, як слід, властивості об'єктів слідоутворення, ознаки сліду, їх види, структура тощо.

Доречно нагадати, що контактено-слідова взаємодія об'єктів характеризується тим, що в процесі формування слідового відображення об'єкт, що утворює сліди, не тільки залишає їх на іншому — тому, що сприймає сліди, а й у свою чергу фіксує на собі сліди впливу цього іншого об'єкта. Отже, в умовах контактено-слідової взаємодії об'єкти слідоутворення одночасно виступають в ролі як слідоутворюючого, так і слідосприймаючого об'єкта. Внаслідок цього створюється єдина динамічна система контактуючих об'єктів ($A \leftrightarrow B$), що набуває нових інформаційних якостей. Зазначене дає можливість розв'язувати складні ідентифікаційні, діагностичні та ситуалогічні завдання шляхом призначення і проведення судової експертизи зі встановлення факту контактеної взаємодії об'єктів (ФКВ).

З наведеного випливає, що контактено взаємодія має складну слідову картину. Так, у кожному з об'єктів контактеної взаємодії присутні ділянки, що утворюють та сприймають слід. Вони можуть містити різні за своєю природою сліди. Наприклад, слідоутворююча ділянка об'єкта А залишила субстратний слід (частки лакофарбного покриття, волокна тканини тощо), а об'єкта Б — морфологічний слід (зміна форми, рельєфу поверхні, розмірні характеристики). Слід також зазначити, що стосовно механізму контактеної взаємодії поняття слідоутворюючого і слідосприймаючого об'єктів можна сформулювати лише уявно, об'єднавши в своїй уяві (віртуально) вказані раніше ділянки в одну цілісність. При такій розумовій операції ділянки об'єктів контактування, які утворили слід, створять віртуальний слідоутворюючий об'єкт, а слідосприймаючі ділянки — віртуальний слідосприймаючий об'єкт. Таким чином, понятійний апарат судової експертизи ФКВ має включати таке поняття, як функціонально-слідова ділянка об'єкта контактеної взаємодії (слідоутворююча, слідосприймаюча ділянки).

Контактено-слідову взаємодію обумовлює також необхідність розрізняти такі поняття, як спосіб слідоутворення і механізм слідоутворення.

Під способом слідоутворення розуміється характер слідового впливу, який викликав слід. Мають місце односторонній слідовий

вплив: $A \rightarrow B$; $B \rightarrow A$ і багатосторонній (зустрічний) слідовий вплив: $A \leftrightarrow B$.

Як спосіб формування сліду односторонній слідовий вплив характерний для функціонально-слідових ділянок об'єктів контактної взаємодії. Багатосторонній слідовий вплив характеризує слідову активність динамічної системи об'єктів контактування як одного цілого.

Механізм слідоутворення, на відміну від його способу, характеризує динамічний, просторово-часовий порядок взаємодії слідоутворюючих і слідоприймаючих об'єктів, функціонально-слідових ділянок у процесі формування слідів у конкретній ситуації, що склалася. Стосовно контактної взаємодії об'єктів необхідно виділити два види механізму слідоутворення: локальний та системний.

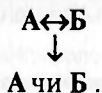
Локальний механізм слідоутворення характеризує процес формування слідів у рамках функціонально-слідових ділянок об'єктів контактування. На відміну від локального, системний механізм слідоутворення охоплює процес формування слідів у рамках дій єдиної динамічної цілісності об'єктів контактування.

Поряд з поняттям механізму слідоутворення в теорії та на практиці досліджень контактної взаємодії застосовується поняття механізму контактування, під яким розуміють характер і порядок стикання взаємодіючих об'єктів.

У судово-слідчій та судово-експертній практиці зі встановлення ФКВ досліджуються три типи системного механізму слідоутворення: ординарний, інтегральний та ситуаційний.

Ординарний тип системного механізму слідоутворення становить собою традиційну контактну взаємодію, коли об'єкт, що бере участь у контактуванні, одночасно виступає в ролі об'єкта як слідоприймання, так і слідоутворення. Символічно цей тип механізму слідоутворення позначається як $A \leftrightarrow B$.

Інтегральний тип системного механізму слідоутворення характеризується тим, що об'єкти контактування як одне ціле вступають у новий контакт з тим чи іншим об'єктом, що вступив у контакт раніше. Даний тип системного механізму слідоутворення символічно може бути зображений таким чином:

Проілюструємо наведене прикладом із практики розслідування справ про дорожньо-транспортні пригоди. Вантажний автомобіль зіткнувся з автомобілем «Жигулі», який рухався назустріч, внаслідок чого бампером вантажного автомобіля було відірване крило автомобіля «Жигулі». Надалі бампер та відірване крило, утворивши «цілісну систему», залишили безліч слідів на лівій стороні автомобіля «Жигулі». Процес слідоутворення супроводжувався формуванням субстратних (частки лакофарбного покриття) і морфологічних (деформації, подряпини, задирки) слідів.

Ситуаційний тип системного механізму слідоутворення виражає собою слідову взаємодію об'єктів контактування як динамічного цілого і навколишнього середовища. Символічно відмічений тип системного механізму слідоутворення можна записати так:

середовище.

Прикладом ситуаційного типу системного механізму слідоутворення може слугувати наступне. З метою приховування злочину злочинець перемістив труп жертви у хвойні кущі. На одязі злочинця залишилися волокна тканини одягу жертви, а на одязі останньої — волокна тканини одягу злочинця. Крім того, на одязі злочинця і жертви залишилися голки та частки кори сосни, а на соснових гілках — волокна від їх одягу. На взутті та одязі злочинця і жертви зафіксовані нашарування ґрунту та рослинні частки ділянки місця події, а на ґрунтовій поверхні місця події — сліди волочиння.

Інформаційну основу слідів як джерел відомостей про подію злочину, його учасників, їх поведження тощо створюють процеси відображення як прояви загальної властивості матерії. В літературі відзначається, що відбивання становить продукт впливу однієї матеріальної системи на іншу, внаслідок чого відбувається відтворення в іншій формі особливостей структури першої системи в особливостях структури другої системи¹.

Наведене визначення поняття відображення характеризує структурний аспект зазначеної загальної властивості матерії. Воно повною мірою поширюється і на сліди. Разом з тим слідам вла-

¹ Див.: *Украинцев Б. С.* Отображение в неживой природе. М., 1969. С. 65.

стиво виступати у виді знаків, що відсилають до об'єктів, явищ, які залишили слід. Останнє дає підставу говорити про сліди як про джерело знакового (семіотичного) відображення.

Знакова сторона слідів у судовій трасології розроблена недостатньо. Між тим у криміналістичній практиці дослідження слідів їй належить чимала роль. Так, початково-ознайомлювальне «читання» розпочинається із з'ясування того, на який слідоутворюючий об'єкт вказує слід як знак. І тільки потім здійснюється поглиблений, детальний аналіз слідової інформації. Розглядаючи слід як відображення, не можна не визначити тієї обставини, що він спроможний повідомляти відомості не тільки «про інший» слід, а й «сам про себе». Йдеться про власні ознаки самого сліду, на що правильно вказує Г. Грановський¹. Таким чином, сліди володіють властивістю самовідображення. Наприклад, на асфальтобетонній проїжджій частині шляху на ділянці, де сталася дорожньо-транспортна пригода, розташовуються дві паралельні смуги чорного кольору. Ці смуги являють собою не що інше, як ознаки слідів гальмування автомобіля, по яких можна встановити його швидкість.

Аналізуючи інформаційну сторону слідів, Д. Турчін відзначає, що в слідах можна виділити безпосередню і вивідну інформацію. Перша сприймається без додаткового розшифрування; друга базується на даних, що виводяться. Іноді це пов'язане з необхідністю використання складних спеціальних засобів дослідження². Автор не розглядає причинний механізм походження двох видів слідової інформації. Між тим легко побачити, що в першому випадку повинно йтися про сприймання слідової інформації, яка ґрунтується на структурному відображенні.

Підсумовуючи наведене, необхідно відзначити, що інформаційна сторона слідів базується на трьох видах відображення: самовідображенні, структурному та знаковому. В процесі дослідження слідів названі види відображення тісно взаємопереплітаються. Проте при цьому зберігається провідна роль структурного відображення.

Розглянемо контактнo-слідову взаємодію об'єктів стосовно даного виду відображення.

Як відомо, відображення визначається зв'язком (відношенням) двох видів об'єктів: відображуваного та відображуючого. Пер-

¹ Див.: Грановский Г. Л. Основы трасологии (Общая часть). М., 1965. С. 39.

² Див.: Турчин Д. А. Теоретические основы учения о следах в криминалистике. Владивосток, 1983. С. 42.

ший існує незалежно від другого, другий є похідним від першого і без нього не існує. Аналіз контактної взаємодії об'єктів показує, що в ньому з позиції процесу відображення повинні бути виділені дві системи відображення: локальна та інтегральна. Кожна система містить притаманні їй компоненти: відображувані та відображуючі. Локальна система відображення — це слідоутворююча ділянка об'єкта, що вступив у контакт, а також процес слідового «впливу» цієї ділянки, тобто локальний механізм слідоутворення. Виходячи з наведеного, локальна система відображення представлятиме собою слідосприймаючу ділянку іншого об'єкта контактування. Інтегральна система відображення характеризується сукупністю слідоутворюючих ділянок об'єктів контактування (уявно об'єднаних в один об'єкт), а також вказаним раніш системним механізмом слідоутворення. У свою чергу інтегральна система відображення — це не що інше, як сукупність слідосприймаючих ділянок об'єктів контактування, уявно об'єднаних в один слідосприймаючий об'єкт.

Досліджуючи природу слідів, деякі автори відзначають, що вони становлять собою відображення властивостей предметів і явищ, які залишили їх. Так, Н. Майліс пише, що «... під слідом необхідно розуміти будь-яке матеріальне відображення властивостей речей і явищ, що дозволяє судити про ці властивості»¹. Подібну думку висловлює Г. Грановський: «...слід формується внаслідок взаємодії властивостей слідоутворюючого і слідосприймаючого об'єктів»².

Таким чином, інформаційна природа сліду тісно пов'язана з поняттям «властивість», його відображенням. Властивість виражає якісно-кількісну визначеність об'єктів матеріальної дійсності, і вони проявляються в їх зв'язках і відносинах. Проте невірно було б вважати, що «самі властивості не існують, а значить, не можуть бути пізнані поза відношеннями речі, що досліджується, до інших речей»³. Властивість речі існує незалежно від того, чи вступила надалі річ у зв'язки і відносини з іншою річчю чи інши-

¹ *Майліс Н. П.* Криминалистическая трасология, как теория и система методов решения задач в различных видах экспертиз: Дис...д-ра юрид. наук в форме научного доклада. М., 1992. С. 20.

² *Грановский Г. Л.* Основы трасологии. Общая часть. С. 16.

³ *Грановский Г. Л.* Свойства, как объекты экспертного исследования и их признаки // Новые разработки и дискуссионные проблемы теории и практики судебной экспертизы: экспресс-информация. М, 1983. Вып. 6. С. 5.

ми речами. Властивість даної речі, писав К. Маркс, не виникає з відношення до інших речей, а лише виявляється в такому відношенні¹.

Розглянемо детальніше питання про категорії властивості в судово-трасологічному аспекті, для чого з'ясуємо основні типи зв'язків і відносин об'єктів матеріальної дійсності.

Речі, об'єкти матеріальної дійсності, вступаючи у зв'язки і відносини з іншими речами, об'єктами, впливаючи на них, надають їм нові якості, нові властивості. Наприклад, зараз бойова вогнепальна зброя здебільшого виготовляється з нарізним стволом. Останній має властивість при пострілі надавати обертальний рух кулі для її спрямованості в польоті. Таким чином, існує тип зв'язків і відносин речей, об'єктів матеріальної дійсності, що породжує властивості.

Раніш відзначалося, що властивості речей проявляються у зв'язках і відносинах з іншими речами, предметами. Так, щоб виявилася властивість надавати обертальний рух кулі, необхідно зробити зі зброї постріл.

Згадані два типи зв'язків і відносин речей, об'єктів матеріальної дійсності доповнюються не менш важливим для судової трасології третім типом — зв'язком і відношенням відображення, механізм якого стосовно слідів вже розглядався.

Отже, три типи зв'язків і відносин об'єктів матеріальної дійсності характеризують властивості та інформаційну природу слідів: а) зв'язки і відносини, що породжують властивості; б) зв'язки і відносини, що актуалізують властивості; в) зв'язки і відносини, що відображують властивості.

Вище вказувалося, що в експертизі ФКВ досліджуються два різновиди слідів: сліди як результат одностороннього слідового впливу і сліди як результат багатостороннього слідового впливу, що характеризує слідову активність динамічної системи об'єктів контактування у виді єдиного цілого. Слід підкреслити загальне положення про те, що «...цілісність характеризується новими якостями і властивостями, які не притаманні окремим частинам»².

Відповідно до висловленого при дослідженні контактної взаємодії об'єктів аналізуються два види властивостей: локально-

¹ Див.: Маркс К., *Енгельс Ф.* Соч. Т. 23. С. 67.

² *Блауберг И. В., Юдин Б. Г.* Понятие целостности и его роль в научном познании. М., 1972. С. 16.

го та системного слідоутворення. Тому інформаційна цінність слідів контактної взаємодії зростає, що сприяє розв'язанню поставлених перед експертом завдань.

Поряд з поняттям «слід — відображення властивості» в судовій трасології широко використовується поняття «слід — відображення ознак». Так, ще на початкових етапах розвитку вчення про сліди С. Потапов писав, що слід являє собою «відображення на матеріальних предметах ознак, явищ, причинно-пов'язаних з подією, що розслідується»¹. У питанні про співвідношення понять «ознака» і «властивість» на цей час найбільш поширеним є погляд про те, що ознака виражає ті чи інші властивості об'єкта та використовується для розв'язання судово-слідчого чи судово-експертного завдання².

Ознака не завжди виступає як окрема властивість. «Іноді вона може бути утворена сукупністю різноманітних властивостей, кожна з яких окремо зустрічається у різних речей, але в певному стані властива тільки для даної речі чи виду речей»³. Наведене є дуже важливим для розуміння сутності системної ознаки, яка використовується в судових експертизах із встановлення ФКВ.

Ознака має дві структурні складові:

а) матеріальний носій — речовинна (субстратна) складова. Наприклад, осипання бруду з-під крила автомобіля на проїжджій частині шляху;

б) змістовну (семантичну): що повідомляє ознака? Так, осипання бруду на проїжджій частині вказує на місце наїзду автомобіля на перешкоду.

Виходячи з класифікації завдань, які розв'язує судова експертиза, розрізняють три види ознак: ідентифікаційні, діагностичні та ситуалогічні.

Ідентифікаційна ознака несе в собі відомості про індивідуальність, неповторність досліджуваного об'єкта або про загальну родову, групову належність. Діагностична ознака інформує про природу об'єкта, його стан, а також про причину, причинний зв'язок та механізм взаємодії об'єктів. Ситуалогічна ознака виражає собою зміст об'єкта в тісному зв'язку з ситуацією, в якій об'єкт діє.

¹ Криміналістика. М., 1945. Т. 1. С. 213–214.

² Див.: *Эйсман А. А.* Заключение эксперта (Структура и научное обоснование). М., 1967. С. 35–36.

³ *Ракитов А. И.* Анатомия научного знания. М., 1969. С. 32.

Ситуалогічна ознака є інтегративною. Вона об'єднує у собі базисну основу (ідентифікаційну або діагностичну ознаку) і сполучну ланку: систему зв'язків базисної основи та ситуації. Таким чином, у ситуалогічній ознаці її базисна основа у сполученні з ситуацією, що досліджується, набуває нового інформаційного змісту.

Проілюструємо наведене описаним раніш випадком переходу злочинцем жертви в соснових кущах. Взаємоперехід на одяг злочинця і жертви волокон матеріалів, що входять в їх склад, наявність рослинних та ґрунтових нашарувань на одязі та взутті мали властивість бути як ідентифікаційною (родова, групова ідентифікація), так і діагностичною (для встановлення механізму слідоутворення) ознакою. Разом з тим волокна, що залишаться на вітках сосни, наявність слідів волочиння на ґрунтовій поверхні ділянки місця події (ситуаційне середовище) інформуватимуть про ситуацію, пов'язану зі спробою приховати злочин.

Отже, підсумовуючи викладене, відзначимо таке. Поняття контактної взаємодії об'єктів як факту матеріальної дійсності охоплює дві сторони: взаємодію як процес і як результат цього процесу. І перша, і друга сторона наділена властивістю слугувати в якості ідентифікаційної, діагностичної та ситуалогічної ознак.

Контактна взаємодія реалізується на основі обміну-передачі речовини, енергії та інформації. Тому вона має чималий інформаційний ресурс, використання якого в судочинстві ефективно сприяє встановленню істини у кримінальних справах.